

INDUSTRIJSKI SADRŽAJI NASTALI NEOVISNO ŽELJEZNIČKOJ PRUZI

Golemi prostori neizvjesne sudbine

PRIPREMILI

Branko Nadilo i Krešimir Regan

Iako su im različiti proizvodni kapaciteti i sudbine, radi se o nekada vrlo uspješnim tvrtkama koje su ugašene ili posluju s gubicima, a rastužuje da im ostaci propadaju bez ikakve uočljive javne brige

Već smo u prošlome broju istaknuli da su se industrijski sadržaji u Zagrebu spontano počeli razvijati uz željezničku prugu, čak i bez ikakvih planskih dokumenata. Stoga se u tome gradu razvilo čak šest odvojenih zona industrijske baštine koje se nalaze u zapadnom, središnjem i istočnom dijelu grada, a podijeljene su na sjeverni i južni dio, ovisno o položaju u odnosu na prugu koja je grad okružila s južne strane. Zapravo, dogodio se isti slučaj kao s manufakturama koje su se u prethodnome razdoblju spontano razvile uz potok Medveščak.

Ipak, jedan se dio industrijskih pogona razvio neovisno o željezničkoj pruzi i ne može se uklopiti u postojeću podjelu, a tomu su pripomogle ili blizina sirovinna ili činjenica da su se ti pogoni razvili daleko od ondašnjega grada koji se tek sredinom 19. stoljeća počeo širiti u ravnici prema Savi. Iz istog razloga ni ti izdvojeni prostori nisu previše udaljeni od željezničke pruge. Ipak, bez nekih od tih pogona nije moguće shvatiti zagrebačku industrijalizaciju s kraja 19. i početka 20. stoljeća, ali ni zamisliti ukupnu zagrebačku industrijsku baštinu.

Bivša tvornica cementa u Podsusedu

Pravi je primjer takvoga industrijskog sadržaja negdašnja tvornica cementa u Podsusedu koja se razvila daleko od grada koji ju je u međuvremenu okružio, a smještena je gotovo uz željezničku prugu od koje je dijeli samo vrlo prometna Aleja Bologne, glavna zagrebačka prometnica prema zapadu. Udaljena je desetak kilometara od

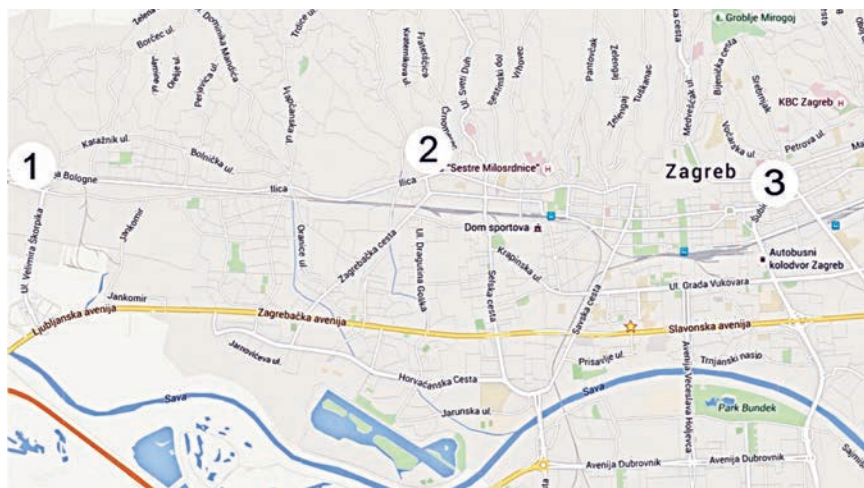
Zapadnog kolodvora, oko kojeg se i razvila stara zapadna industrijska zona (sjeverna i južna), a razlog njezina nastanka nije bila blizina željezničke pruge, koju je uspješno koristila tijekom svoga dugog radnog vijeka, već blizina sirovine. Štoviše, bila je i veliki onečišćivač. Njezinom je eksploatacijom i proizvodnjom ugrožen okoliš jer je uzrokovala nastanak velikog klizišta, a s radom je prestala 1988. i nije sasvim jasno je li uzrok bio nedovoljno sirovine za daljnji rad ili opasnost koju je predstavljala za okolne zgrade.

Negdašnja tvornica cementa u Podsusedu bila je i veliki onečišćivač, a njezina je eksploatacija i proizvodnja uzrokovala nastanak velikog klizišta

Prvi se put današnji Podsused spominje u 13. st. kada se naziva Podgrađe, odnosno naselje koje nastaje podno vlastelinske tvrđave, da bi se od 15. st. u izvorima nazivalo "trgovište pod tvrđavom Sused-grad" ili "Pod Susedom". Mjesto je poticaj za razvitak dobilo gradnjom željezničke pruge 1862. i mosta preko Save 1873. Od kraja 19. st. Podsused je dobio novu ulogu kada je Zagrepčanima postao omiljeno izletišta i kupalište. Tada se naselje širilo, a rastao je i broj stanovnika i djece. Budući da škola u Stenjevcu više nije mogla prihvatiti sve učenike, godine 1886. otvorena je škola u Podsusedu, i to u unajmljenoj zgradi (sadašnja je osnovna škola izgrađena 1957.).

Nastanak i povijest tvornice

Cijelim krajolikom i danas dominira Tvornica cementa u kojoj su radili mnogobrojni stanovnici tog kraja. Tvornica je s radom počela 1908., a izgrađena je prema projektima tvrtke *G. Polysius Eisengieserei u. Maschinenfabrik* iz Dessaua. Gradila ju je poznata zagrebačka građevinska tvrtka *Hönigsberg & Deutsch*, koju su za-

Smještaj negdašnjih uspješnih tvrtki na karti Zagreba (1 – Tvornica cementa u Podsusedu, 2 – Ciglanja Zagreb u Črnomercu, 3 – Tvornica *Badel* pokraj Kwaterinikova trga)

Prostor koji je zauzimala Tvornica cementa u Podsusedu

jednički vodili Leo Höningsberg (1861. – 1911.) i Julije Deutsch (1859. – 1922.), a koja je poslovala od 1889. do 1911. godine. Tvornica je bila u vlasništvu *Cementia Holdinga A.G.* iz Züricha i zvala se *Croatia d.d.* sve do kraja Drugoga svjetskog rata. Vjeruje se da je njezin prvi predsjednik uprave bio ugledni poduzetnik i predsjednik *Eskomptne banke* Fran Švrljuga (1844. – 1921.), međutim pravi vlasnici nisu poznati. Naime, poznato je to da je osnovni pogon kasnijega velikog holdinga kao svojevrсни obrt osnovao djed posljednjeg vlasnika i direktora Felixa Mandla (1898. – godina smrti nepoznata) 1867. godine. U sastavu su tog sustava bile raznovrsne tvornice u Austro-Ugarskoj Monarhiji, ali čini se da je u njemu bio velik udio mađarskog kapitala koji se nakon Prvoga svjetskog rata pokušavao skloniti u Švicarsku.

Na ravničarskom je terenu nadomak padine, na prostoru od 12,5 hektara, izgrađena golema tvornica cementa sa svim potrebnim sadržajima. Tada je izgrađena i upravna zgrada, ali i radnički stanovi s južne strane pruge. Tvornica je kao sirovinu iskorištavala ručno iskopane laporovite naslage na padini iznad tvorničkog kruga i vapnenac koji se dopremao iz obližnjih kamenoloma u Bizeku i Dolju, gdje je postojala tvornica građevnog materijala *Dolomit*. Taj se kamen u tvornicu dostavljao prvo žičarom, a poslije i transportnom trakom u iskopanome tunelu. Poznato je da se cement iz tvornice željeznicom otpremao u drvenim bačvama, potom u jutenim vrećama, a znatno poslije i u papirnatim

vrećama. Odvozio se izravno željeznicom iz tvorničkog kruga.

Tvornica je i za tzv. prve i druge Jugoslavije uspješno poslovala, pa se u Podsusedu doselilo mnogo ljudi jer je bilo posla i za radnike i za stručnjake. Zabilježeno je da je 1936. u tvornici i u

obližnjem kamenolomu koji je bio pod istom upravom radilo 495 radnika. Početak se i kraj radnog vremena oglašavao sirenom.

Nakon Drugoga svjetskog rata tvornica je nacionalizirana i od 1950. nosila je naziv *Sloboda*, a potkraj poslovanja i *Dalmacijacement*. Opseg je proizvodnje znatno povećan 1954. pa je kop otvoren i u dnu padine. Godine 1962. povećana je eksploatacija lapora te se s ručnog iskopavanja prešlo na masovno miniranje. Već su sljedeće godine primijećena prva oštećenja poput nagnutih stupova i

Pogled na glavne građevine bivše tvornice

Glavna pogonska zgrada i ostali sadržaji

Detalj iz tvorničkog kruga s uočljivim oštećenjima

pukotina na zgradama u blizini iskopa. Zbog sve većih potreba za cementom odlučeno je da će se graditi nova, suvremena tvornica. Provedena su istraživanja tla, ali pritom već prije uočeni nagibi i oštećenja nisu uzeti u obzir. Gradnja je završena 1976., a već su sljedeće godine uočeni znakovi pojave klizišta. Tvornica je obustavila rad 1988. kada je uočeno da se intenzivnim iskapanjem lapora (procijenjeno je da ga je na tome području iskopano ukupno 5,3 milijuna kubnih metara, odnosno 13 milijuna tona) aktivirano klizište *Kostanjek*, jedno od najvećih koje je u urbanoj sredini zabilježeno u literaturi. Klizanjem bokova i sjevernog zaleđa zahvaćeno je područje od 1,2 km² u kojemu je petstotinjak stambenih i gospodarskih zgrada. U vrijeme zatvaranja tvornice izrađen je i usvojen Generalni urbanistički plan zaštite i prenamjene prostora, ali od svega se odustalo. Grad se pravda da i ne može ništa učiniti jer su sredinom devedesetih godina prošlog stoljeća na-

kon stečaja cijelo zemljište za bagatelnu cijenu otkupili oni koji su vjerovali da će jednog dana na tome dobro zaraditi. Vjerojatno su se na dio zemljišta uknjižili i bivši dužnici. Uglavnom, na području negdašnje tvornice uknjiženo je četrdesetak pravnih i fizičkih osoba. Prostor je potpuno devastiran i u ruševinama, a zatrpan je i gomilama otpada, ali unatoč tomu u kompleksu posluju različite manje tvrtke i obrti. Tamo je svojedobno poslovao i *CIOS*, tvrtka za prikupljanje i primarnu obradu otpada. Poslije se *CIOS* zbog snažnih protesta okolnog stanovništva preselio u industrijsku zonu u obližnjem Jankomiru.

Na području bivše tvornice uknjiženo je četrdesetak pravnih i fizičkih osoba, a prostor je potpuno devastiran i u ruševinama te zatrpan gomilama otpada

Problemi s klizištem

Na dijelu gdje je manje ruševina i otpada nalaze se nove zgrade *Strojopromet grupe* koja se od 1989. bavi trgovinom svih vrsta metala, ali i *Frementuma d.o.o.*, pekarsko-slastičarske tvrtke. Nejasno je imaju li nove zgrade odgovarajuće građevne i uporabne dozvole. Prema tvrdnjama okolnog stanovništva, središnje visoke silose i dalje koristi *Cemex*, pravni slijednik *Dalmacijacementa*, kao skladište cementa za područje grada i okolice. Riječ je o jednoj tužnoj i ružnoj priči kojoj se ne nazire kraj. Navodno se okolno stanovništvo ne treba brinuti jer je za praćenje klizišta *Kostanjek* instalirana najsuremenija oprema. Negdje je napisano da bi kompletna sanacija cijelog prostora stajala čak 200 milijuna eura. Za sanaciju ne postoji prevelika volja, a najčešće su opravdanje neriješeni imovinsko-pravni odnosi. Najtužnije zvuče povremene najave kako će prostor bivše tvornice cementa biti zaštićen kao industrijska

baština. Naime, takva zaštita kasni najmanje četvrt stoljeća kada je i započela devastacija i urušavanje toga prostora, a upitno je i što bi trebalo zaštititi kad je uglavnom riječ o sadržajima sagrađenima prije četrdesetak godina.

Spomenuli smo već Felixa Mandla, posljednjeg vlasnika tvornice. Taj se imućni Židov tijekom Drugoga svjetskog rata zajedno sa suprugom Anny umjesto u Zürich doselio u Zagreb. Uspostavom ustaške vlasti tvornica je bila konfiscirana, ali je vraćena nakon utjecajnih političkih intervencija. Međutim, Mandl je ipak bio uhapšen pod optužbom da je slušao vijesti BBC-a, ali je pušten nakon intervencije mađarske vlade. Do kraja je rata uspijeva sačuvati živu glavu, iako je bio pod prisilnom suradnje s partizanima.

Nakon rata osuđen je na deset godina prisilnog rada kao "predstavnik stranog kapitala". Pušten je nakon 22 mjeseca zahvaljujući jednom papiriću na kojemu mu je jedan partizan zahvaljivao na ustupljenome pisaćem stroju. Jugoslaviju je napustio krajem 1950. Vratio se u Švicarsku i ondje ustanovio da su i tvornice u Mađarskoj i Čehoslovačkoj također nacionalizirane. Ipak, pružila mu se mogućnost da u Keniji, pokraj Nairobija, preuzme i unaprijedi malu tvornicu cementa. Nekoliko godina poslije sreo se i s Titom koji je bio zadivljen njegovim znanjem hrvatskog jezika. Objasnio mu je da je 12 godina živio u Zagrebu i da je bio direktor tvornice cementa, ali nije propustio istaknuti da je jezik zapravo naučio u Lepoglavi. Svoj je neobičan život i boravak u Zagrebu detaljno opisao u knjizi *In spite of all the memories remain (Unatoč svemu ostaju sjećanja)*, koja, nažalost, nikada nije prevedena.

Ciglane u Črnomercu

Jedan od najzaslužnijih Zagrepčana

Još je zanimljiviji slučaj jednoga drugog poduzetnika i tvorničara Adolfa Müllera (1857. – 1932.), utemeljitelja velike ciglane u Črnomercu, također industrijskog sadržaja koji je nastao neovisno o gradnji željezničke pruge. Adolf Müller je za razliku od Mandla rođen u siromašnoj za-

grebačkoj obitelji s mnogo djece pa nije mogao pohađati visoke škole. Završio je samo pučku školu te izučio bačvarski odnosno stolarski zanat. Unatoč tomu, pripada uskom krugu najzaslužnijih Zagrepčana uopće. Dovoljno je reći da je izgradio dvije zgrade koje su temelj današnje zagrebačke kulturne ponude – dvoranu Gradskoga dramskog kazališta *Gavella* i kino *Europa*.

Poduzetnik Adolf Müller,
utemeljitelj ciglane u Črnomercu,
pripada uskom krugu
najzaslužnijih Zagrepčana jer
je, primjerice, izgradio kazalište
Gavella i kino *Europa*

Povijest obitelji Müller, kako je jednom napisala povjesničarka umjetnosti dr. sc.

Jedan od rijetkih portreta Adolfa Müllera

Snješka Knežević, tipična je povijest židovskih obitelji: početak od nule, vrtoglav uspon i blistav vrhunac. Ipak, u slučaju obitelji Müller posebnost je to što se ta povijest odnosi samo na dva naraštaja, ponajprije na začetnika Adolfa. On je 1882. oženio Faniku Mühlhofer iz Krapine i potom su zajedno otišli u Josipdol, gdje su živjeli Fanikini rođaci. U Josipdolu je Adolf otvorio dućan mješovite robe s gostionicom koji su poslovali toliko uspješno da su se Mülleri već nakon go-

dinu dana vratili u Zagreb i kupili posrnuli dućan *Zlatni zvon* u llici 112, nadomak Britanskog trga koji još nije postojao.

I taj je dućan dobro poslovao pa je Adolf vrlo brzo poslovanje proširio na trgovanije ugljenom i opekom. Odmah je, dakle već 1883., otvorio ciglanu na Laščini, gdje su ciglane imali Židovi H. Schwarz i J. Grünwald, ali i Herman Bollé, koji je nakon katastrofalnog potresa u Zagrebu 1880. Stolnom kaptolu predložio osnivanje *Nove kaptolske ciglane*. Nazvao ju je tako da bi se razlikovala od to vrijeme daleko najveće *Kaptolske ciglane* koju su vodili poduzetnici Janko Grahor i Franjo Klein. Potom je s njom samostalno upravljala tvrtka *Grahor i sinovi* koja je posjedovala čak šest tvornica opeke (četiri u okolici Zagreba i po jednu u Križevcima i Bjelovaru) te jednu tvornicu vapna u Ivancu pokraj Zaprešića.

Ciglane koja je izgrađena na prijedlog Bolléa bila je smještena na kaptolskome zemljištu, negdje pokraj Maksimira (vjerojatno na Laščini) i blizu *Kaptolske ciglane*. Iako je Bollé bio uvjeren da će ciglane zbog obnove nakon potresa biti vrlo isplativa, to se u početku nije dogodilo. Zato je Bollé Stolnom kaptolu predložio da od njih kupi ciglanu, što je odmah i prihvaćeno, pa je krajem 1882. potpisan kupoprodajni ugovor. Nakon nekog vremena u posao se uključio i graditelj Ferdinand Kosseg, a 1888. dvije su trećine tvrtke otkupili Robert Kolmar i Leon Hönigsberg pa se otad zvala *Nova kaptolska ciglana Leona Hönigsberga* i Bollé više nije imao utjecaja na njezino poslovanje. No ostvarila se njegova najava da će nova ciglana podići razinu kvalitete opeke. Naime, proizvedeni su mnogi novi proizvodi poput glaziranog crijepa koji je bio postavljen na zagrebačku katedralu i fasadne opeke koja se koristila za pročelja kanoničkih i prebenderskih kurija. Ne postoji neki sustavni popis koliko je u to doba u Zagrebu bilo ciglana, ali se pretpostavlja da ih je bilo mnogo. Primjerice, glavna je gradska tvornica opeke bila u Frankopanskoj ulici, a ciglane su bile na cijelome ravnom prostoru do Savske ulice (uključujući srednjoškolsko igralište i današnju zgradu u kojoj su Arhitektonski, Građevinski i Geodetski fakultet), a za-

Dio sadržaja bivše ciglane

tvarane su postupno kako se širio grad ili su se gradile vojarne. Jedna je ciglana od 1870. postojala u Ilici na broju 157, dakle znatno prije nego što je 1885. Adolf Müller otvorio vlastitu tvornicu opeke u Črnomercu na broju Ilica 288, koja se poslije razvila u veliki industrijski pogon. Ciglanu je imao i u Baniji, nadomak Karlova, a i rudnik u Kosovskoj Mitrovici. Črnomerec se spominje već u 13. i 14. st. kao jedno od naselja gradečkih kmetova. Prema raširenoj zagrebačkoj legendi, potok je i predjel kroz koji prolazi nazvan prema nekom mesaru koji je loše mjerio meso pa se za njega govorilo da "črno

Glavna pogonska zgrada bivše ciglane

Upravna zgrada ciglane na Ilici

meri". U 17. st. na tom su se području spominjala još neka sela kao što su Čukovići, Vrhovci, Jelenovac i Domjanići. Na jugozapadu se današnje gradske četvrti Črnomerec nalazi Grmošćica, posjed koji je u srednjem vijeku izvjesni plemić Petar darovao Kaptolu. U opisu se tog prostora spominje blatni brijeg pa zato ne čudi da se sve donedavno na tome prostoru proizvodila opeka. Selo je 1819. imalo 197 stanovnika, a već se 1878. taj broj povećao na 725, čemu je uvelike kumovao snažan gospodarski razvoj. U to se vrijeme spominju i novija naselja kao što su Mikulići, Frateršćica, Bijenik, Novaki, Kustošija... Sve do 1945. granica je Zagreba bila na potoku Kustošaku pa je zapadni dio Črnomerca tek tada postao dio grada. To je inače bilo jedno od najstarijih naselja u zagrebačkoj okolici

jer se spominje u ranome novom vijeku. Kustošija do koje se proširila Müllerova ciglana bila je jedno od najstarijih naselja u zagrebačkoj okolici jer se spominje u ranome srednjem vijeku. Pripadala je Kaptolu i naziv je dobila po kanoniku kustosu koji je njome upravljao.

Pitanje je što je Müllera potaknulo da se proširi i na područje kulture – je li povod bila fascinacija filmskom umjetnošću ili je naslutio nove poslovne mogućnosti

Djelatnost i na području kulture

Adolf Müller već je potkraj 19. i početkom 20. stoljeća pripadao gospodarskoj eliti pa je bio ugledan i bogat građanin. Postao je i aktivni poduzetnik te je surađivao s više građevinskih poduzeća i gradio stambeni blok u Ilici (1898.) te veliku uglovnicu na uglu Frankopanske i Dalmatinske (1904.). Tijekom 1907. i 1908. vodio je građevno poduzeće i tehničku podružnicu *Müller & Lubynski* i gradio dvije vile i pučku školu na Pantovčaku.

Nije poznato što je Adolfa potaknulo na to da svoje djelatnosti od 1910. proširi i na područje kulture. Pitanje jest je li povod za taj korak bila fascinacija novom filmskom umjetnošću ili je Müller u tome naslutio nove poslovne mogućnosti. Poznato je da je fotograf i avangardist Franjo Mosinger (1899. – 1956.) već 1896. u dvorani *Hrvatskog sokola* i *Kola* organizirao prvu javnu filmsku projekciju, a da je 1906. u Zagrebu otvoreno prvo stalno kino *Pathé Bioskop*, poslije *Union*, u Gajevoj 1. Agilni je Mosinger već 1912. potaknuo gradnju kino-kazališta *Apollo* u Ilici 31 (današnje kazalište *Kerempuh*), a njegov je projektant bio Ignjat Fischer (1870. – 1948.), jedan od najboljih i najplodnijih arhitekata onog doba koji je projektirao i zgradu Hrvatskog sabora i palaču Gradske štedionice na Trgu bana Jelačića. Projekt *Apollo* donio mu je glas

Štand za prodaju voća uzgojenog na Müllerovu brijegu

stručnjaka, pa je vrlo vjerojatno (iako to nije i sigurno) da je Müller upravo Fischeru ponudio projektiranje kino-kazališta *Helios* (današnja *Gavella*) u Frankopanskoj ulici koje je završeno 1917. godine.

Gradnju je te dvorana Adolf Müller povezo s gradnjom velike stambeno-poslovne zgrade na uglu Frankopanske i Dalmatinske ulice. Ubrzo potom su *Helios*, *Apollo* i *Union* zajedno s filmskim zavodom *Urania* spojeni u jedno veliko poduzeće. Svoj je najveći projekt, završen 1925., ipak prepustio sinovima Alfredu i Leu, velikome filmskom zanesenjaku.

Oni su prvo 1919. poznati restoran *Lo-be-Krizmanič* u Samostanskoj, danas Varšavskoj, u kojem je bila plesna dvorana, a održavale su se i kinopredstave i ljetne projekcije na terasi, potpuno preuredili u kino, a potom su na istome mjestu izgradili kino *Balkan-Palace*. Projekt su povjerali arhitektu Srećku Florschützcu (1882. – 1960.), kojemu je to vjerojatno najuspješnije djelo. U Samostanskoj i Marovkoj, današnjoj Masarykovojoj, izgradio je dvije reprezentativne zgrade koje su podsjećale na palače, a između njih probio je prolaz uz koji se proteže kinodvorana.

Bila je to prva hrvatska kinodvorana u cijelosti namijenjena za filmske projekcije. Izgrađena je na željeznoj konstrukciji i dugačka je 50 m, a široka 15,5 m. Pročelja su jednostavna i bez ukrasa, a na bočnim su stranama istaknuti potpornji konstrukcije. Podijeljena je u dva dijela. U sjevernom su dijelu blagajne i čekaonice, a u južnome gledalište dugo 40 m, široko 14 m i visoko 11,5 m s pozornicom. U luksuznoj je čekaonici u prizemlju bio urešen bife, u sredini je bio vodoskok od umjetnoga kamena koji je izradio kipar Emerik Sunko, a okolne su kiparske ukrase i kipove na mramornim stupovima izradili kipari Pitzger i Vihrina. Raskoš je tog kina oduševljavala sve naraštaje posjetitelja, a od 2013. zaštićeno je kulturno blago. Štoviše, Gradsko poglavarstvo

Gledalište sadašnjeg kina *Europa*

iskoristilo je pravo prvokupa i poklonilo ga tzv. filmofilima na upravljanje. Adolf Müller bio je i poznati dobrotvor koji je bio i donator izraelitske škole u Palmotičevoj ulici, a bio je i u upravnom i izvršnom odboru za gradnju velike i suvremene židovske bolnice. Taj projekt nije doživio jer je umro 1932., ali ni bolnica nikada nije izgrađena.

Tužna obiteljska sudbina

Nakon Adolfove je smrti imovina podijeljena na dva dijela. Alfred (rođ. 1888.) je preuzeo kino i donjogradski blok Masarykova – Varšavska s prolazom *Balkan*, koji je do kraja izgradio, a Leo (rođ. 1894.) preuzeo je ciglanu i blok zgrada u Frankopanskoj i Dalmatinskoj. Alfred je završio kinooperaterski tečaj i visoku tehničku školu u Beču i u cijelosti se bio posvetio unapređenju filmskog repertoara, a Leo je ciglanu u Kustošiji proširio i pretvorio u ogledan primjer "kapitalizma s ljudskim licem". Radnicima je osiguravao pohađanje večernje škole, uzornu kuhinju i radnički orkestar. Za radnike su se služile i mise, a izgradio je i kapelicu u sklopu tvornice, ali i pomogao gradnju kustošijanske crkve. Ujedno je sa suprugom Nadom na Müllerovu brijegu iznad ciglane uredio ogledni voćnjak s biranim sortama bresaka i jagoda o kojima je brinuo cijeli tim agronoma. Zabilježeno je da su se jagode brale posebnim pincetama i potom vozile u grad na prodaju.

Iako su Müllerovi fatalne 1939. poput mnogih europskih Židova prešli na katoličanstvo i postali Mileri, to im nije pomoglo. Leo je stradao u Jasenovcu 1941., unatoč tomu što je kardinal Štepinac urgirao kod poglavnika Pavelića, a Alfred u Dachau 1945. godine. Nedavno (2014.) umro je Alfredov sin Alan Miler, umirovljeni i skromni pravnik i ekonomist. Najstariji je Leov sin Marijan već 1940. otišao u Izrael, a najmlađi Branko živio je u Njemačkoj, dok je Rajko s obitelji uvijek živio u Zagrebu. Njihove su sudbine uglavnom nepoznate.

Tvornica je uspješno poslovala nakon Drugog svjetskog rata, a radila je i nakon Domovinskog rata, dok nije bila zahvaćena "famoznom" hrvatskom privatizacijom. Potom ju je kupio poduzetnik Todorčić

Blok bivših pogona tvornice *Badel* na panorami Zagreba

koji je najavio da će urediti cijeli prostor, no na istočnom je dijelu kompleksa izgrađen samo veliki *Konzumov* supermarket. Poslije se doznalo da je cijeli prostor prodan nekim mađarskim investitorima koji su najavili gradnju velikoga stambenog bloka. Istodobno je bilo najavljeno da će na Müllerovu brijegu poduzetnik Danko Končar i odvjetnik Ante Nobilo graditi luksuzne vile. Čak je 2010. bio raspisan natječaj za arhitektonsko-urbanističko rješenje na kojem su prvu nagradu dobili *Urbanistički institut Hrvatske d.d.* i *Radionica arhitekture d.o.o.* Za sada nema ništa ni od jednog ni od drugog projekta. Razlog je možda kriza, a možda i nešto drugo.

Ciglanu je Leo Müller pretvorio u ogledan primjer "kapitalizma s ljudskim licem", a radnici su pohađali večernje škole te imali uzornu kuhinju i radnički orkestar

Blok *Badel* pokraj Kvaternikova trga

Nedovršeni gradski blok

Prikazani primjeri važnih industrijskih sadržaja na zapadnoj periferiji ili na rubno-

me dijelu užega gradskog područja možda nisu bili reprezentativan primjer industrijske baštine, no blok koji je smješten na negdašnjemu istočnom rubu grada i nadomak Kvaternikovu trgu osim svojom veličinom odiše i vrijednostima industrijske arheologije. Osim toga, i zaštićen je kao dio povijesne cjeline grada Zagreba, ali i zbog svojih povijesnih graditeljskih struktura. S obzirom na sadašnje stanje toga bloka omeđenog Šubičevom, Martićevom, Derenčinovom i Vlaškom ulicom te Kvaternikovim trgom, teško bi se nekoga neinformiranog putnika namjernika moglo uvjeriti u to da je blok pod bilo kakvom zaštitom. Grad Zagreb vlasnik je većeg dijela tog bloka.

Cijeli blok ima neke posebnosti i u nastanku i u sadašnjem izgledu. Primjerice, jedini je blok tog dijela grada koji nije dovršen i nema jasno određenu urbanu strukturu i namjenu pa se teško mogu razumjeti svi slojevi od nastanka krajem 19. st. do danas. Uostalom, razvio se pokraj trga koji je tradicionalno bio rubni dio grada i na kojemu je bila mitnica za ubiranje daća od prigradskih i ostalih stanovnika koji su u grad ulazili s te strane. Taj je dio Donjeg grada još od uvođenja konjskog tramvaja bio okretište, a to je dijelom i danas, iako se tramvajska pruga znatno produljila prema istoku. Trg

se zvao Međašnim još dugo nakon što je naziv dobio prema Eugenu Kvaterniku (1825. – 1871.), hrvatskome političaru, pravniku, piscu i revolucionaru koji je stradao u nesretnoj Rakovičkoj buni. Na tom je trgu dugo bila vrlo popularna tržnica, koja je sada premještena pedesetak metara južnije, na ugao koji zatvaraju Šubićeva i Martićeva ulica.

Kvatric, kako svi Zagrepčani nazivaju taj trg, bio je oduvijek mjesto susreta raskošnih vila uz Petrovu ulicu i naselelje Laščina te industrijske zone koja se protezala od zavrtnice do Vlaške i Heinzelovom do ondašnjega novog stočnog sajma. Ujedno je bio veza s dalekom Dubravom te ostalim brojnim sjeveroistočnim, istočnim i jugoistočnim prigradskim naseljima. Bio je uvijek mjesto susreta i raznovrsnih trgovačkih odnosa.

Crtež poduzetnika Vladimira Arka

Uz zapadni rub Kvaternikova trga i na površini od tri hektara nastao je složen i velik industrijski blok koji je od svog nastanka bio namijenjen proizvodnji alkoholnih pića

Dakle, uz zapadni rub Kvatric, na istočnome rubu Donjeg grada kao povijesne zagrebačke jezgre, na površini od tri hektara nastao je složen i velik industrijski blok. Taj je prostor od svog nastanka

Reklama za najpoznatiji liker tvornice Pokorny

bio namijenjen proizvodnji alkoholnih pića. Točno je vrijeme nastanka bloka vrlo teško odrediti jer je objedinio mnoge tvornice koje su svoje pogone imale u blizini, ali i dosta daleko. Tako je najstariji član današnjeg *Badela 1862 d.d.* osnovan upravo 1862. u Vlaškoj ulici, ali znatno

zapadnije, na broju 67, smještenom na drugoj strani ulice, iza raskrižja s Vončininom. Tamo su, vjerojatno u dvorištu, 1862. Gracijan Mišić i Eugen Sablič utemeljili prvu tvornicu likera.

Nastanak i razvoj kompleksa

Tvornicu je proslavio Franjo Pokorny (1826. – 1893.), podrijetlom iz Petrinje, koji je nakon tri razreda pučke škole otišao izučiti zanat u Karlovac, potom u Sisak, a onda i u Zagreb. Radio je kao poslovođa u tvornici likera *Mihić-Sabljič*. Nakon što je svladao potrebna znanja iz tehnologije destiliranja i slično, otplatom je postao njezin vlasnik. Tvornica je tada promijenila naziv u *Pokorny, kr. povl. zagrebačka dionička tvornica likera* i počela primjenjivati nove tehnologije u proizvodnji voćnih destilata. Tvornica je proširila djelatnost i na proizvodnju i doradu vina te je, zahvaljujući primjeni najsuvremenijih postupaka, već na Prvoj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj izložbi u Zagrebu 1864. osvojila najviša odličja. Slične uspjehe postigla je i na izložbama u Beču, Parizu, Londonu, Philadelphiji, Sidneyu i drugdje. U želji da po-

Blok *Badel* snimljen iz zraka

Upravna zgrada tvornica Arko i Badel

mogne poukom svima koji bi u tome poslu željeli napredovati, a "na temelju crpljene pouke iz svog pohoda" (po Francuskoj i Italiji) sastavio je knjigu o vinarstvu koja će (barem tako piše u *Gospodarskom listu* iz 1868.) "i manje vješta vinara u tom poslu valjano poučiti".

Najpoznatiji je proizvod te tvornice bio slavni pelinkovac koji se prodavao širom svijeta. Zapamćeno je da je *Pokorny* svojim likerima opskrbljivao sve europske metropole, čak i francuski carski dvor Napoleona III.

Tvornica je 1893. prodana novome vlasniku koji je nastavio proizvodnju pod već poznatim i u svijetu uglednim nazivom. Tridesetih je godina prošlog stoljeća stvoren novi i suvremeni logo s inicijalom P koji se pojavljuje na plakatima i etiketama za boce dizajnera Pavla Gavranića (1905. – 1973.), jednog od pionira naše primijenjene grafike. Tvornica je i nakon Drugoga svjetskog rata nastavila s proizvodnjom, a 1950. udružila se u novoutemeljeno poduzeće *Marijan Badel*.

I drugi je član budućeg koncerna *Arko* odnosno *Badel* nastao 1886. samostalno i na drugome mjestu – *Patria*, tvornica konjaka i finih likera koja je poslovala na početku Maksimirske ceste, u zgradi u kojoj se danas nalazi *Mc Donald's* (u prošlom smo broju zabunom napisali da je na tome mjestu bio *Pokorny*). Tvornica je bila zajedničko vlasništvo Zlatka Gavranovića i ugledne obitelji Rosenberg, a bila je prva

u nas koja je u pripremi konjaka slijedila francuski način proizvodnje. Iz Francuske su bili nabavljani svi aparati, a i prvi su inženjeri bili Francuzi. Najpoznatiji je proizvod *Patrie* bio *Patria brandy medicinal*, pakiran u pljoskama s prepoznatljivom etiketom, koji je nadživio matičnu tvrtku, a u pedesetim godinama prošlog stoljeća bio ga je zadržao i *Marijan Badel*.

Vladimir Arko je poduzeće znatno proširio i unaprijedio jer je otkupio sve susjedne čestice i na njima od 1918. do 1921., te potom 1926., izgradio brojne nove industrijske pogone

Pogled sa zapada na tvornički kompleks

Kada se govori o nastajanju budućega koncerna, valja reći to da je Mijo Arko, jedan od prvih hrvatskih stručnjaka za podrumarstvo, godine 1867. utemeljio trgovinu vina i rakije. On je 1892. kupio jednokatnicu u Vlaškoj 116 koju je preuredio u svoju poslovnicu i stan, a u dvorištu je izgradio malu tvornicu konjaka. Poznato je da mu je te prilagodbe izvodio arhitekt Karl Greiner. Sin Vladimir Arko (1888. – 1945.) radio je u početku s ocem u veletrgovini vinom, a potom je preuzeo poduzeće koje je znatno proširio i unaprijedio. Već 1915. uređivao je rezidenciju i tvorničku poslovnicu, a potom je otkupio sve susjedne čestice i na njima od 1918. do 1921. izgradio zgrade rafinerije i pecare žeste, koje su poslije postale dio tvornice *Gorica*, te proizvodnu zgradu tvornice pjenice, a 1926. i poslovno-pogonski trakt ispred pogonskih građevina – zgradu skladišta. Istodobno je temeljito u dva navrata obnovio upravnu i rezidencijalnu zgradu. Sve je to izvedeno prema projektima često spominjanog Ignjata Fishera, s time da je na dvije zgrade (tvornici pjenice i skladišta) radio i poznati konstruktor Josip Dvorsky, dipl. ing. građ.

Proizvodna zgrada pjenice odnosno kvasca, koja je poslije bila *Badelova* destilerija, bila je zaštitni znak cijelog bloka, a imala je spregnutu željezno-betonsku strukturu s metalnom krovnom rešetkom koja se 2011. urušila. Riječ je i o posebnoj kompoziciji fasadne opeke koja je pravi primjer ondašnjih industrijskih standarda u oblikovanju. Radi svjetlosti ugrađe-

Ostaci proizvodne zgrade pjenice (destilerije)

ni su i krovni prozori. Zgrada rafinerije i pecare žeste, a poslije i tvornice posuđa, uglovnica je Martičeve i Šubićeve. Također ima kompoziciju fasadne obloge, ali i reklamni displej na krovu, pa je dio konture gradskog bloka i prepoznatljiv znak u prostoru. Poslovno-pogonski trakt ispred pogonskih zgrada detaljem stiliziranog portika na sjevernome pročelju ističe reprezentativnost ulaza. Sve su te zgrade oblikovane u secesijskome stilu. U tom su golemom kompleksu zaštićene četiri zgrade, i to središnja destilerija, rafinerija, poslovno-pogonski dio i upravna zgrada u Vlačkoj koja je jedina temeljito obnovljena i u kojoj je današnja Uprava *Badela 1862*. Ta je reprezentativna zgrada građena kao neoklasicistička palača i služila je kao obiteljska rezidencija, u njoj je bila i Arkova kolekcija slika, a između kuće i međašnog trga bio je uređen perivoj.

Uspješno poslovanje i uvođenje novih programa zahtijevalo je podizanje novih tvorničkih pogona u zadanome bloku – tvornice etera, tvornice željeznih i limenih bačava te emajliranog posuđa, skladišta lima i pomoćnih sadržaja. Za te je utilitarne namjene Arko angažirao solidne građevinare i građevna poduzetništva. Projektiranje reprezentativnih dijelova kompleksa, točnije proširenje i

uređenje obiteljske kuće i novog glavnog ulaza u tvornicu, ipak je ponovno povjerio Fisheru. Tako su se u određenome neskladu našli heterogeni građevni dijelovi tvornice i otmjenost rezidencije visoke zagrebačke međuratne buržoazije.

Osnivač Zagrebačke burze

Vladimir Arko se osim poslovanju tvornice posvetio osnivanju raznih novčanih, trgovačkih i industrijskih poduzeća, a bio je i među osnivačima Zagrebačke burze. Bio je dugogodišnji predsjednik Trgovač-

ko-obrtničke komore u Zagrebu, a 1931. izabran je za predsjednika Zemaljskog saveza industrijalaca u Zagrebu i 1933. za predsjednika centrale industrijskih korporacija u Beogradu. Kada je 1939. osnovana samostalna Industrijska komora u Zagrebu, izabran je za njezina prvog predsjednika. Obitelj je u Basaričekovoj 24 na Gornjem gradu imala uređenu vilu koju je projektirao Albert Albini (1896. – 1978.), arhitekt koji je radio u ateljeu Viktora Kovačića i Huga Erlicha te bio profesor na Arhitektonskom fakultetu. Ta je kuća 1970. bila prilagođena za Antu Topića Mimaru, ali on u njoj nije boravio. Poznato je da se Arkovi nasljednici već desetak godina sudski spore oko povratka negdašnjeg kaštela Frankopana u Severinu na Kupi, a što su sve posjedovali gotovo je nemoguće doznati.

Zahvaljujući kvaliteti svojih proizvoda te širokom gospodarskom i poduzetničkom angažmanu, *Arko*, tvornica vina i rakije, uspješno je preživjela Drugi svjetski rat, nakon 1945. u izmijenjenim je uvjetima nastavila proizvodnju, a 1950. ujedinjena je s poduzećem *Marijan Badel*. To međutim nije bio kraj kompletiranja budućega giganta u proizvodnji žestokih alkoholnih pića jer se u pedesetim godinama prošlog stoljeća u koncern uključio i *Badel*, poznata tvornica alkoholnih pića koju su znatno prije rata u Sesvetama osnovali otac i stric narodnog heroja Marijana Badela (1920. – 1944.). Tako je ime poznatog revolucionara, za razliku od

Zgrada rafinerije i pecare, poslije dio tvornice *Gorica*

Prikaz nagrađenog rješenja Bloka *Badel*

mnogih drugih, dobila tvrtka koja je s njim ipak bila povezana. *Badel* se 1970. ujedinio s *Vinoproduktom*, tvrtkom koja je imala vinarije širom Hrvatske, pa je tako započela i tradicija vinarstva. Tvrtka ima i punionicu izvorske i mineralne vode u Apatovcu podno Kalnika, a od 2006. u njezinu je sastavu i tvrtka *Eurobev d.o.o.* koja proizvodi sokove, nektare i sirupe. *Badel* ima i posebne pogone u Sarajevu, Beogradu i Skoplju.

Unatoč tomu tvrtka posluje s gubitkom, a opće je mišljenje da su tu nekad vrlo uspješnu tvrtku upropastili političari. *Badel 1862* u starim pogonima odavno ništa ne proizvodi i uglavnom je u vlasništvu malih dioničara i financijskih institucija.

Grad Zagreb kao investitor i raspisivač natječaja te Društvo arhitekata Zagreba kao organizator i provoditelj natječaja raspisali su javni, otvoreni, anketni i anonimni natječaj za izradu idejnoga urbanističko-arhitektonskog rješenja Bloka *Badel*. Na natječaj koji je trajao od 10. siječnja do 5. travnja 2012. stigla su 242 rada. Ocjenjivački je sud dodijelio tri nagrade i

dva jednakovrijedna otkupa. Prvu je nagradu u iznosu od 226.800 kuna dobio biro *Pablo Pita Architects* iz Portugala, odnosno par mladih arhitekata – Luís Pedro das Neves Pereira i Pablo Rebelo. Vrijeme prolazi, ali se ništa ne događa. Tek se ponegdje stidljivo nagovijesti da će se na središnjoj zgradi popraviti urušeno krovništvo. Zbog krize se vjerojatno i ne može ništa napraviti jer je bilo planirano da će se cijeli blok urediti na temelju javno-privatnog partnerstva. Deprimira činjenica da je Grad prostor iznajmio mnogim tvrtkama i da uredno ubire najamninu, a da se pritom u taj vrijedni sklop ništa ne ulaže. Blok *Badel* prava je gradska sramota, tim uočljivija što se nalazi u užemu gradskom središtu.

Natječaj za idejno urbanističko-arhitektonsko rješenje održan je 2012. i prvu su nagradu dobili mladi portugalski arhitekti, ali vrijeme prolazi i ništa se ne događa

Umjesto zaključka

Prikazali smo nekoliko velikih kompleksa koji su nastali neovisno o željezničkoj pruzi uz koju se natiskala glavnina najstarijih zagrebačkih industrijskih postrojenja. Iako su im proizvodni kapaciteti i sudbine sasvim različite, riječ je o nekada vrlo uspješnim tvrtkama koje su sada ili ugašene ili posluju s gubicima. Rastužuje da njihovi ostaci propadaju bez ikakve uočljive javne brige, s time da ima i takvih koje su velika opasnost za svoju okolinu poput bivše tvornice cementa u Podsedu.

Pitanje je samo radi li se pritom o općoj nebrizi ili samo o potpunij apatiji.

IZVORI

- [1] Šimončič-Bobetko, Z.: Razvoj cementne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata (1918-1941), Povijesni prilozi (1988) 2., str. 79-167
- [2] Berak, S.: Čitaonice i knjižnica u Podsedu tijekom 20. stoljeća, *Libellarium*, V., (2012), 1., 15-32
- [3] Knežević, S., Laslo, A.: Židovski Zagreb: kulturno-povijesni vodič, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2011.
- [4] Lazanin, B.: Povijest obitelji Müller, *Jutarnji list* 20. 4. 2008. (<http://www.jutarnji.hr/m-llerovi-povijest-jedne-zagrebacke-obitelji/188361/>)
- [5] Paladino, Z.: Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* (2009./2010.) 33/34, str. 147 – 170
- [6] Arčabić, G.: Zagrebačka industrijska baština kulturnih dobata Republike Hrvatske, *Informativa muzeologica*, 38. (2007) 1-2., str. 22 – 29
- [7] Premerl, T.: Industrijska arhitektura između dva svjetska rata, *Čovjek i prostor* (1983.) 32.
- [8] Blok *Badel*, brošura Zagreb, 2012., http://www.zagreb.hr/UserDocImages/badel_hr_web_NOVO.pdf